

Mälestused eesti rahvuslikust vastu- panuliikumisest 1940–1944

Harald Tammur

Harald Tammur
1954. a. pärast
Vene vangilaagrit.

I. 1940. a. suvi

■ 1940. aasta II semestriks valiti EÜS-i eestseisusse Karl Aun esimehena, Harald Tammur laekurina ja Kaljo Kornel kirjatometajana. Vanameheks valiti Rudolf Saago ja abiesimeheks Turvo Turviste. Uuel eestseisusel koos lahkuvaga tuli Eesti Vabariigi okupeerimise tõttu varsti korraldada palju töömahukaid ettevõtmisi. Juunis 1940 rekviireeriti EÜS-i maja punaväele, varade väljakolimiseks anti aega ainult 24 tundi. Varad õnnestus siiski hävimisest päästa. Tartus toimus tollal mitu rahvuslikku protestimeeleavaldust. Nendest kõige silmapaistvam oli EÜS-i varasema esimehe ja üliõpilasseltside liidu tollase esimehe ksv Andres Raska poolt organiseeritud sinimustvalgete rinnalindikeste aktsioon. Seal läks seltsi värvilintide tagavara peaaegu tervenisti käiku. Ksv Raska arreteeriti, kuid vabanes umbes kahe nädala pärast. Juulis osales suur hulk EÜS-i vilistlasi ja kaasvõitlejaid riigivolikogu valimistel vastukandideerimiste suurürituses. Augustis, kui Eesti oli juba “vastu võetud” N. Liitu, teatati üliõpilasorganisatsioonide sulgemisest ja nõuti nende varanduste üleandmist ülikoolile. Üleandmiseks tehti väljakolitud varanduste inventuur ja nimekirjad. Seltsi kõige väärtuslikumad esemed (seltsi lipud, suur seinavapp ja muud

sümbolid, seinapanoo, kunstiesemed ja kõige haruldasemad köited raamatukogust) deponeeriti Eesti Rahva Muuseumi.

Normaalses korras oleks ametite üleandmine kevadsemestri eestseisuselt sügissemestri eestseisusele pidanud toimuma sügisel. Nüüd oli aga EÜS koguni “likvideeritud”. Mõlemad esimehed pidasid vajalikuks likvideerimist eirata ja ametid siiski üle anda. Lahkuva ja uue, laiendatud eestseisuse (LE) kokkukutsumine jäeti ära, eestseisuse ametite ja esimehe ametisõrmuse üleandmise tseremoonia korraldati mõlema eestseisuse ja kahe 1940-II LE liikme juuresolekul ja vastav otsus protokolliti LE protokolliraamatusse. Sellele järgnes kohe 1940-II eestseisuse koosolek, millest võtsid osa ka s/a abiesimees ja vanamees. Koosolek protokollis edaspidise tegevuse alusena järgmised kaks põhimõtet. Esiteks, juriidiliselt kehtib endiselt Eesti Vabariigi põhiseaduslik kord ja selle alusel jätkab oma õiguslikku olemasolu ja tegevust ka EÜS. Teiseks, kuna seltsi organid (üld- ja erakoosolek, LE) ei saa normaalselt tegutseda, siis rakendatakse edaspidi semestri vaheaja tavadid, mille kohaselt seltsi kõigi teiste organite funktsioone täidavad esimees või eestseisus. Erakorraliseks ajaks otsustati eestseisust laiendada abiesime-

he ja vanamehe ning, kui vaja, veel muudegi liikmete juurdekoopteerimisega. Seda kogu hakati nimetama erakorraliseks eestseisuseks. Nii kandis EÜS oma kontinuiteeti edasi läbi kõigi järgnevate aastate ja aastakümnete. Muide, EÜS-i kirjapandud ajaloo andmeil oli Selts tsaariajalgi kaks perioodi tegutsenud põranda all, ainult et siis ei kaasnenud võimaliku paljastamisega nii suuri ohte.

Erakorraline eestseisus pidas oma kõige tähtsamaks ülesandeks seltsi liikmete omavaheliste sidemete ja tegevuse koordineerimist ja rahvusliku meelsuse säilitamist. Seltsi peres tekkis hulk omavahel tihedamini kokku hoidvaid gruppe, milles osales ka vilistlasi. Hoolitseti selle eest, et igasse suuremasse gruppi kuuluks mõni erakorralise eestseisuse liige. Jaotati omavahel ka ülesanded ühendusepidamiseks tähtsamate seltsi vilistlastega. Nii hakkas kogu info eestseisusse kokku jooksuma ja erakorraline eestseisus omakorda sai informeerida ja/või mõjutada kogu seltsi peret. Eestseisus tegi vajadusel liikmete väljaheitmise otsuseid ning pidurdas või kinnitas uute liikmete vastuvõtmist. Seltsi põhimõtete vastu eksimise pärast heideti aasta jooksul välja 5–6 kaasvõitlejat. Erakorralise eestseisuse koosseis ja tegevus jäi suuremale osale seltsi liikmeile üldse teadmata. Teati ainult, et selts tegutseb ja seltsi funktsioone täidetakse. Kehtestati vanakumatu reegel, et informatsioon eestseisuse koosolekutest ning eriti mitte protokollidest ei tohi osavõtjate ringist kuskile kaugemale jõuda. Otsused esitati tavaliselt kas esimehe või anonüümse “seltsi pere” arvamustena. Pidevalt sisendati kõigisse kaasvõitlejaisse vajadust ülimaldaks ettevaatuseks.

II. Periood kevadeni 1941

Jaan Tõnissoniga EÜS-i nimel kontakti pidamine jäi peamiselt minu hooleks. Juuli alguses juhtusin tema pool olema, kui Heinrich Mark tuli Võrust ja jutustas riigivolikogu valimiste organiseerimisest Võrumaal. EÜS-i kaasvõitlejad tõmmati kaasa koguma toetusallkirju rahvuslikele vastukandidaatidele. Igapähele oli vaja 50 allkirja. Sellega polnud

raskusi, sest rahvas oli kommunistide vastu. J. Tõnissoni korraldusel tuli pigemini hoolitseda, et allkirju ei koguneks liiga palju. Ta kartis, et sellest saab punastele tegelastele signaal, et nad valimistel kaotavad. Aga nad teadsid niikuinii, et vabadel valimistel pole neil midagi lootat. Mina kogusin allkirju Tartu linnas Jaan Tõnissonile ja oma kodukohas Varnja kandis pastor Arnold Keremile. Mäletan, et Karl Aun tegeles allkirjade kogumisega oma kodukohas Vaimastvere vallas, kuskil Tartumaal tegutses ka Rudolf Saago. Teiste tegevust ei mäleta, neid oli palju. Suur töö oli telefoni teel sidepidamine kandideerijatega ja nende abilistega kogu Lõuna-Eestis. Tartus peeti valimiste ettevalmistamise ajal Vanemuises koosolek, kuhu ilmusid peaaegu kõigi üliõpilasorganisatsioonide esindajad. Ka korporandid, kellega seal lepiti ühistöö asjus kokku. Koosolekul kõneles Jaan Tõnisson. EÜS-ist oli kohal palju kaasvõitlejaid, silmapaistvamaist on peale seltsi eestseisuse meeles A. Raska. Liivikast oli vist R. Tasso, Veljestost mäletan August Annistit, korporantidest Heikki Leesmenti (Rotalia esimeest) ja Ervin Pangi (Estica).

Kuni Jaan Tõnissoni arreteerimiseni käisin teda aeg-ajalt külastamas. Viisin tema ülesandel siia-sinna sõnumeid ja pidasin ülal ta kontakti Arnold Keremiga. Ta elas Tööstuse tänava hoovimajas. Maja ümber oli suur aed, ligi 1 ha. Käisin sisse-välja läbi aiaaugu, kust pääses kõrvalkrundi kaudu Vabriku tänavale. Sellel krundil olevas majas elas Joh. Voldemar Veski, kelle perekonnaga olin läbikäimises. Olin ilmselt viimane külastaja, kes Jaan Tõnissoni öösel enne tema arreteerimist nägi. Tollase külastuse eesmärk oli J. Tõnissoni päästmine – tema pakkuaitamine. Jaan Tõnisson keeldus: “Ma olen nii ümber piiratud, et ei pääse siit enam kuskile, isegi kui oleksin hiir.” Olin tema juures öösel kella 3-ni, siis saatis ta mu aiaauguni. Järgmisel hommikul vara, vist 12. det., ta arreteeriti.

Kuni kevadeni oli EÜS-i erakorralise eestseisuse põhieesmärk luua ja hoida kontakte EÜS-i peres ja väljaspool, säilitada rahvusliku meelsust, hankida ja levitada infot punaste tegevusest ja plaanidest, eriti arreteerimistest, ning hoiatada ohtusattunuid. Juhtivasse kes-

kusse kuulusid eldkõige Aun-Tammur-Saago-Turviste. Kirjatoimetaja Kornel käis harva, ta viibis palju väljaspool Tartut. 1941. aasta kevadel koopteeriti juurde veel hulk kaasvõitlejaid. Nendest allpool.

Ohtlik moment oli talvel, kui Tartu Kommunist (endine Postimees) ründas ühes oma artiklis EÜS-i "jäänuseid". Oli ka mitmeid EÜS-i liikmete ülekuulamisi NKVD poolt. Ülekuulatavate seas oli ksv A. Raska, ka mina. Tunti huvi, kas käiakse koos ja kes juhib. Midagi ei avastatud. See andis tõuke oma-poolseiks vastumeetmeiks eesmärgiga õigeaegselt avastada, mida vastane ette võtab.

Ega meil teab-mis erilist informeerijate võrku punaste tegevuse uurimiseks polnud, kuid teadlikult arendatud laiad kontaktid seltsi peres ja mujal tagasid küllaltki ulatusliku info kogumise ühte keskusse. Üks juhtus kuulma üht, teine teist, ning killukestest koguneva teabe kokkupanek ja analüüsimine võimaldas saada võrdlemisi hea pildi sellest, mis toimus. Allikaid, kust mingit infot saadi, vastastikku ei mainitud. Minu üks olulisi allikaid oli EÜS-i endine esimees Villem Muld, kes sattus oma tutvuskonna tõttu juunipäevil 1940 nõukogude kandidaatide sekka. Ta polnud neile siiski oma mees, mistõttu jäi kandidaadiks üles seadmata. Ometi säilitas ta mingil määral nende usalduse ja kuulis ühteist. Ta oli kooliõpetaja. Saksa okupatsiooni alguses saatis koolivalitsuse juhataja Hilda Kauri ta Kuressaarde tööle. Sealt põgenes ta juba 1943 Rootsi.

EÜS-i nimel loodi informatsioonide ka teiste üliõpilasorganisatsioonidega Tartus. Üliõpilasseltsidega oli juba varasem tihe kontakt tollase Üliõpilasseltside Liidu tegelaste kaudu. Ettevaatuse mõttes hoiduti usalduslikest vahekordadest E.Ü.S. Ühendusega, sest sealt läks hulk vasakpoolse maailmavaatega isikuid uue korraga kaasa. Neid kasutati aga ära infoallikaina. Korporatsioonidega pidas sidet Karl Aun. Nende kontaktisikud olid Heikki Leesment (Rotalia), Ervin Pang (Estica), keegi oli ka Vironiast, nime ei mäleta. Ühiseid koosolekuid nendega polnud, aga kui meie keskuse asukohaks hiljem sai Tervishoiu Muuseum, siis käisid kontaktisi-

kud seal aeg-ajalt Aunaga vestlemas. Minul kujunes kõige tihedam kontakt ja koostöö H. Leesmentiga, kes oli tööl Tartu maavalitsuses. Puutusin temaga palju kokku, sest töötasin linnavalitsuses, olin töö- ja maaosakonna asjadevalitseja.

Väga tähtis üritus oli EÜS-i ajaloolise lipu (Eesti esimese sinimustvalge lipu) peitmine. See oli alguses hoiule antud Eesti Rahva Muuseumi. Kohta ei peetud kindlaks, lipp toodi muuseumi juhtkonna (vilistlase direktor Gustav Ränki) kaasabil välja. Lipp pakiti kin-nijoodetud metallkasti. Seda tegi aseesimees Turvo Turviste oma tööstuses Viljandis. Kast müüriti selleks lisatud korstna vundamenti alla Karl Auna kodutalus Vaimastveres. Täpset kohta teadsid ainult eestseisus ja Karl Auna isa. Kui isa hakkas surema, viibis Karl Aun Kanadas, Saago ja mina vangis. Isa ei teadnud meist midagi ning lasi seetõttu kutsuda oma naisevenna Rudolf Korgi, kellele näitas kätte lipu asukoha. Nii võtsid taasvabanenud Eestis lipu peidukohast välja mitte EÜS-i volitatud isikud, vaid võõrad inimesed. Ei hakka pikemalt seletama, sest olen lipuloo juba eraldi kirja pannud ja ka paljud teised on sellest kirjutanud.

1940. a. sügisel, kui Tartu Ülikooli usuteaduskond oli suletud, olin sunnitud ülikoolis käimise jätkamiseks teaduskonda vahetama. Läksin üle õigusteaduskonda. Mind abistas vilistlane Hillar Randalu, kellele tema ema abikaasa, rektor Hans Kruus oli andnud korralduse koguda avaldusi õpinguid teisel alal jätkata soovivatelt usuteaduskonna üliõpilastelt. Ainult kellelegi ei tohtinud öelda, et selle ürituse taga seisab H. Kruus.

III. 1941. a. kevadest kuni sõja alguseni

Kevadepool hakkasime kompartei siseasjadest juba rohkem kuulma. Ühtlasi otsustasime hakata kokkusaamisi korraldama mingi legaalse sildi all. Nii sai meie kooskäimiskohaks ja varsti juba kogu tegevuse keskuseks Tartu Tervishoiu Muuseum (TM). See paiknes Kindral Põdra tänavas. Põiki üle tänava Riia tänava nurgal oli NKVD peahoone ("hall ma-

ja”). Läheduses Riia tänavas Kaitseliidu Majas asus Tartu kompartei. TM-ist oli tehtud Sanitaarhariduse Maja keskusega Tallinnas. Tartus sai TM-i juhatajaks dr. Aleksander Koskel (EÜS), K. Aun asus tööle asjaajajasekretärina, Tallinnasse sai samale kohale R. Saago. Sanitaarhariduse levitamise sildi all laienesid omavahelised sidemed nüüd Tallinnasse ja osalt maale. Tallinnas sai juhatajaks J. Tõnissoni erakonna üks juhtiv tegelane ja EÜS-i vilistlane dr. Voldemar Sumberg. Ma ei mäleta, millal ta sinna määrati, ega tea, millal ta meie tegevusse kaasa tõmmati.

Meile kogunevast infost tegime järelduse, et varsti algab sõda N. Liidu ja Saksamaa vahel. Sellele viitasid paar komparteisest salajast instruksiooni, millele me jälile saime, kuid eelkõige üha uute Punaarmee üksuste toomine Eestisse. Aprillis, osalt juba märtsis, hakati seetõttu senise kitsa konspiratiivse ringi alusel kujundama vastupanugruppi. Lisaks erakorralisele eestseisusele koopteeriti etteotsa A. Koskel, varsti ka Lembit Kriisa ja korp. Rotalia esimees H. Leesment. Sagedamad TM majas käijad võeti ettevaatuse mõttes sanitaarhariduse levitamise vabatahtlike kaastöölise nimekirja. Hakkasime organiseerima pörandaaluseid ahelrühmi, kus igaüks teadis ainult neid, keda ta oli isiklikult kaasa haaranud. Aktiivsematest meestest lähtus igaühelst mitu ahelat. Süsteem oli võrdlemisi segane, sest paljud mehed võisid kuuluda mitmesse ahelasse. Isikud selgusid üldiselt alles siis, kui juulikuus tegutsema hakati. Mäletan järgmisi EÜS-lasi: Oskar Altok, Richard Alekõrs, Kalju Arpo, Ovid Avarmaa, Aleksander Ers, Evald Heinsoo, Artur Hint, Artur Kaigas, Martin Kallit, Ants Kerson, Aleksei Kruszevski, Gunnar Köpp, Uno Köpp, Johannes Mühlberg, Voldemar Randmäe, Andres Raska, Juss Äärma, Elmar Ülper, Albert Zirk. Neid oli kindlasti palju rohkem, enam ei mäleta. Osa neist oli minu poolt kaasa tõmmatud. Maikuus hakkas vastupanurühm juba EÜS-i raamest väljuma ja hõlmama aktiivset osa kogu üliõpilaskonnast. Teistest seltsidest on meeles Rudolf Laanes (Veljesto), Tasso (Liivika, sealt vist ka Valter Niilus), Elmar Joonase (Põhjala), korporatsioonidest need,

keda juba nimetasin. Vironiast August Ilves. Pärast sõja algust lisandus veel reservohvitser Vagi Pärsimägi. Kaasahaaratuid võis sõja alates 7–8 omaette liinis olla üldse ehk peaaegu sada. Valdav enamus olid üliõpilased, nende seas palju selliseid, kes olid sõjaväeteenistuses läbinud aspirantide kursused ja saanud reservlipnikeks, mõni reservleitnandiks (ka mina). Kaasahaaratute arvu ei teadnud keegi, eriti pärast küüditamist, kui paljud läksid maale metsadesse. Relvade hankimisega oli väga suuri raskusi. Üksikud relvad olid peidetud Tervishoiu Muuseumisse eksponaatide hulka või taha, enamuse (neid polnud küll kuigi palju) oli meeste käes.

Minu poolt mainituist arreteeriti A. Raska aprillis, Tasso 14. juunil, Kruszevski juuni lõpus. Kruszevski oli kindral Laidoneri kasupoeg.

TM maja kolmandalt korrusel jälgisime NKVD tegevust vastasmajas. Enne küüditamist nägime küll suurt askeldamist ning jaamas oli trellitatud vaguneid, aga keegi ei osanud oletadagi niivõrd kuritegelikku plaani nagu tuhandete küüditamine. Pärast küüditamist ei julgenud paljud inimesed Tartus enam oma kodudes magada. Mõned jätkasid veel tööl käimist, kuid olid kogu aeg valmis põgenema.

Tollal õnnestus linnavalitsuse kaudu päästa kolm ohus olevat töötajat, kellele vormistati korraldus minna maale hobuseid ostma. Alla kirjutas Tartu täitevkomitee ülem Jalak, kes oli avara mõistusega ja mitteagressiivne kommunist. Läksid Jaama mõisa valitseja O. Lepik (Rotalia) ja Saral (Vironia), neile aut juhiks Heino Sumbak (Vironia). Kõik kolm läksid metsa. Mehed sõitsid ära kell 18.30, pool tundi hiljem tuli NKVD neid arreteerima. Järgmisel hommikul tuli mu ülemus Aleksander Erdmann (kirjaoskamatu kommunist) Lepikut otsima, süüdistas mind ja viis Jalaka juurde, kes aga käskis mu rahule jätta. Pärast 14. juunit, kui kõik teed olid suletud, kuulsin juhuslikult Erdmanni rääkimas, et tema poolode pr. Klaos (sünd. Põltsamaa) kuulub kõrvaldamisele koos oma sõbranna Linda Libesega. Hoiatasin neid ja nad pääsesid. Hiljem sai Lindast mu abikaasa.

IV. Pärast sõja puhkemist

Pärast 21. juunit hakati Tartus eriti palju arreteerima. Millalgi juuni lõpupoole tuli Villem Muld mind hoiatama: ta oli kuulnud, et küsiti Tammurit, linnavalitsuse töötajat (maamõõtjat) Laagust ja veel kedagi kolmandat, kelle nime olen unustanud. Teatasin mõlemale teisele, põgenesin kohe läbi Raekoja teise korruse mööda veetoru alla ning varjusin üle tänava kohvik Centrali hoovi. Hetkegi aega viimata põgenes ka kolmas mees. Laagus aga kui korralik ametnik hakkas lauvalt pabereid kokku panema. Ta arreteeriti ja sattus Tartu vangimaja kaevu 182 mörvaohvri sekka.

Sellest ajast kuni Tartu lahingute alguseni varjasin ennast mitmel pool linnas, päeviti viibisin ja tegutsesin TM-i majas. Sel perioodil oli seal ootamatu läbiotsimine. Mul õnnestus põgeneda, kuid Karl Aun, kes magas muuseumi akvaariumitoas (olime veidi napsutanud), oleks peaaegu kinni kukkunud. Õnneks teda ei leitud. Ta pääses tänu TM-i kojamehe Aleksander Villa (tuntud maadleja) ja selle abikaasa külmaverelisele. Nad teatasid miilitsale, et muuseumi tööaeg on läbi ja majas pole kedagi (Villa abikaasa oskas vene keelt), korraldasid neile kogu majas pika ja ülikeerulise ringkäigu ja viisid nad lõpuks põõningukorrusele. Villa võttis hiljem osa tolle suve Kaitseliidu (Omakaitse) tegevusest. Kui olin 1945. a. lõpul juba venelaste käes vangis, kohtasin teda ootamatult Pagari sisevangla kambris. Ta sai Omakaitse eest 10 aastat ja hukkus laagris.

Meile Aunaga tegi muret TM-i gruppi kaasa tõmmatud seltsivend Voldemar Randmäe, kes kaldus hulljulgeid tegusid tegema ja seadis paaril korral meid kõiki ohtu. Ta oli parteikomitees autojuht. Kui sõda juba käis, pidi ta Tallinnast ära tooma Tartu parteikomitee esimese sekretäri Ilmar Kruusi. Tee peal korraldas ta meelega avarii, viskas Kruusi välja ja põgenes autoga metsa. Sama autoga mängis ta Tartu lahingutes olulist osa. Hiljem võitles ta ka Erna rühma koosseisus. Lõpuks heideti ta Soome kaugluure mehena langevarjuga Vene rindelähedasse tagalasse, kus vangistati. Pagari tänava vangikongis sain Toomas Hellatilt teate, et Randmäe on sur-

nud (maha lastud?). Üks Randmäe protokoll on minu ja Enn Sarve uurimistoimikus. Eitasime mõlemad tutvust Randmäega.

Seadsime oma rühma eesmärgiks Tartus võimu haaramise, kui venelased hakkavad taganema ja selleks tekib sobiv moment. Tuli ju päästa linn, selle elanikud, majad ja ettevõtted kommunistide poolt plaanisetud laushävitamisest. Esialgu oli meil plaan lasta end juhtida elukutselistel sõjaväelastel, Tartus asuvate eesti väeosade ohvitseridel. Me ei osanud arvata, et eesti väeosad saadetakse kohe Venemaa suunas teele. Siis aga ei jäänud enam muud üle, kui hakata meid endid vaatlema jõuna, kellel lasub vastutus võitlust koordineerima hakata. Vahetult enne Tartu lahinguid, juuli alguses, kohtusin Centralis seltsivenna Olev Reintaluga, kes oli sinnamaani ennast metsades varjanud ja lõpuks Tartusse olukorda uurima jõudnud. Viisin ta TM-i Auna juurde ja ta lülitis kohe meie tegevusse. Ta oli meie hulgas ealt kõige vanem ohvitser (lipnik), nii saigi temast sõjalise tegevuse juht.

Sellesse perioodi langeb ka sanitaarpau-nade ja võitlusteks arstiabi korralduse ettevalmistamine, millega tegeles ja millest on kirjutanud A. Koskel.

V. Tartu lahingud

Punased põgenesid Emajõe lõunakaldalt 9. juulil. Nad tulid raekoja ette, autojuht oli juba põgenenud, täitevkomitee läks järele. Varahommikul lasti Kivisild õhku, õhtupoole ka Jänese raudteesild. Vabadussild jäi veel õhkimata, kuid oli mineeritud. Mõned punaste patrullid, peamiselt miilits ja julgeolek, liikusid veel siin-seal lõuna pool jõge ja linnast kulgesid läbi üksikud taganevate punaarmeealaste salgad. Kogu linn ja maakond olid täis ennast varjavaid eesti mehi. Meil oli loodud kontakt mõne linnas asuva põrandaluse organiseeritud vastupanu rühmaga ja maal tegutsevate metsavendade salkadega. Kõige sõjakam oli Tartus rühm, mille keskus asus suletud Centrali kohvikus. Nad surmasid juba 9. juulil esimese vastase ja tahtsid kohe ööl vastu 10-ndat alustada ülestõusu. Meie pi-

dasime seda liiga ohtlikuks, sest ühendus Ülejõe linnaosaga, kuhu olid kogunenud suured Punaarmee üksused, oli ikka veel alles. Aun leppis Centrali meestega kokku, et alustamise hetke määrab TM, kes seega pidi saama ülestõusu koordineerijaks ja keskuseks.

10. juulist sai otsustav päev. Punased püüdsid õhkida Ropka relvaladu, kuid see õnnestus vaid osaliselt. Öösel vastu 10-ndat olid eriti koolipoiste rühmad sealt ära tassitud suure hulga relvi ja laskemoona. Päeva esimesel poolel toimus eesti rühmadel juba hulk relvakokkupõrkeid punaste patrullidega. Tollastest sündmustest on palju ja põhjalikult kirjutatud, tervikpilti sündmustikust pole siia maani. Seepärast piirdun edaspidi ainult sellega, mida ise kogesin või tean ja mäletan.

10. juuli hommikul asuti TM-i majas ülestõusu plaane arutama. Kohal oli üle kümne mehe. Moodustati kolmeliikmeline staap, hakati paljundama üleskutset Tartu rahvale. Mina läksin, lühike ratsaväe püss mantli all, Raekoja juurde luurele. Oli liikvel punaste patrulle. Teiselt poolt jõge tuli lisaks kaks veoautotäit hävituspataljoni mehi. Ruttasin TM-i mehi hoiatama, sest telefonid enam ei töötanud. Hävituspataljon asus piirama Kaitseliidu maja, kust punased olid jalga lasknud. Nägin, kuidas sealt õnnestus viimsel hetkel pääseda meie rühma mehel Ants Kersonil. Teise veoauto mehed asusid ümber piirama mahajäetud NKVD maja Riia tänava nurgal. Hoiatus jõudis TM-i majja õigeaegselt. Mehed lahkusid sealt, võttes kaasa kõik ülestõusuga seotud varustuse ja materjalid. Aun oli viimane, minu ees astus H. Leesment, kes kandis portfelli täit pistoleid. Kui jõudsin eemale Pepleri nurgale, hakkas vastane juba TM-i maja piirama. NKVD maja keldrisse olime kinni pannud ühe hommikul võetud vangi, keda olime TM-i majas üle kuulanud. Võttis palju aega, enne kui see mees üles leiti ja TM-i kohta teada saadi. Meie mees, kes vangi valvas, pääses oma julguse tõttu. Tä sundis miilitsad relvähvardusel õuest lahkuma ja põgenes ise vastassuunas.

Vahejuhtum halvas mõneks tunniks TM-i rühma tegevuse. Samal ajal jätkusid linnas juhuslikud tulistamised vastase patrullide ja relvastunud eestlaste vahel. Järsu pöörde olu-

korda tõi pärastlõunal saksa eelluure ilmumine 3 soomusautoga, baltisaksa ohvitseri von Glasenappi juhtimisel. Algas spontaanne ülestõus, mis koos sakslaste edasiliikumisega levis Ropkast Riia mäeni ja kesklinna. V. Randmäe tõi välja parteikomiteest röövitud mõlkis auto ja sõitis suure eesti lipuga Ropka ja Karlova linnajagude tänavad läbi, kutsudes rahvast üles relvi haarama ja lippe heiskama. Üks saksa auto tegi all-linnas ringsõidu ja andis Vabadussilla lähikonnas üle Emajõe punaste kaevikute suunas tuld. Mitmel pool lehvivad eesti lipud ja lauldi hümnit. Riia mäe ümbruskonda kogunes murruna rahvast, nende seas ka mitmed TM-i rühma mehed koos Olev Reintalu. Kaitseliidu maja vastas asuvale ning TM-i aiaga külgnevale firma Puhk ja Pojad harukontori õuele hakkas tekkima midagi juhtimiskeskuse taolist. Kui sakslased kella 18 paiku lahkusid, võttis O. Reintalu seal üldjuhtimise enda kätte ja hakkas koordineerima omaette tegutsevate rühmade ja rühmakeste tegevust. Kogu aeg tuli mehi juurde, igale poole saadeti välja appikutsed metsavendadele. Emajõe äärde kuni Jänese sillani moodustati kaitserinne. Öösel hakkasid saabuma metsavendade üksused kogu Lõuna-Eestist, kus võim oli eestlaste poolt juba üle võetud.

Venelased olid sakslaste ilmumisest ja eestlaste ülestõusust paanikasse sattunud. Esimese ehmatusena hakkasid nad põhja pool Emajõe linnast välja taanduma ning õhksid kella 22 paiku Vabadussilla, viimse ühendustee Ülejõe linnaosaga. Siis algas ka pidev suurtükitali linna vabastatud osale. See kestis üle kahe nädala. Palju tegemist oli linna puhastamisega majadesse peitu pugenud punastest salalaskuritest.

Sakslased saatsid mõne järgmise päeva jooksul Tartusse appi üksikuid väikesi luure- ja eelrühmi ning organiseerisid oma välikomandantuuri, saabus ka välisandarmeeria esindus ja hiljem paar rindekompaniid. Sakslasi oli esialgu vaid paarsada meest, Emajõe rinnet pidas umbes 1000-meheline eesti partisanide pataljon. Olev Reintalu andis 11. juuli keskpäeva paiku juhtimise üle selleks ajaks koos metsavendadega appi saanud major Fr. Kurele ja jäi selle abiliseks. Mõne päeva pärast

määrati major Kurg Lõuna-Eesti partisanide üldjuhiks. Sealsetesse Kaitseliidu (Omakaitse) üksustesse kuulus varsti juba ligi 10 000 meest. Suurimad tõrjelahingud Emajõe rindel olid Võrtsjärve Jõesuu rajoonis. Punaarmee taganes Emajõe joonelt 25. juulil. Mina osalesin võitlustes Tartus ja Võrtsjärve juures.

VI. Saksa okupatsiooni aeg

Juba sügisel 1941 selgus sakslaste suulisest vastusest Eesti presidendi kohusetäitja prof. Uluotsa märgukirjale, et Eesti riigi taastamiseks pole lootust. Meie põrandaalune rühm asus opositsiooni. Meie seisukoht oli, et tuleb oodata ja säilitada eesti mehi edaspidiseks, kuni ehk tekib vajadus ja võimalus vahetult Eesti eest võitlema hakata. Seetõttu tegime kihutustööd Saksa üksustes, iseäranis Eestist kaugel asuvates kohtades sõdurina teenimise vastu. Ühtlasi olime aga veendunud, et me ei tohi sakslaste sõda kahjustada.

Õigusteaduskonnas oli mul jäänud sooritamata umbes 5 eksamit. Saksa okupatsiooni ajal usuteaduskond taastati. Läksin sinna tagasi ja 1943. a. lõpetasin *cum laude*. Kohe alustasin Tartu ülikooli kirikus oma prooviaastat, samal ajal õpetasin Tartu õhtugümnaasiumis usuõpetust ja ladina keelt. See kõik oli Saksa okupatsiooni ajal mu põhitegevus, kuid osalesin ka rahvuslikus vastupanuliikumises.

Hakkasime võrdlemisi varsti avaldama ja levitama põrandaaluseid lendlehti. Ma ei mäleta, millal. Mõnikord paljundasime ka teiste poolt tehtud lendlehti, mis meile meeldima juhtusid. Alguses paljundati kirjutusmasinal, hiljem hankisime vändaga seadme, mis paljundas vahapaberile kirjutusmasinaga trükitud matriitsidelt ja millega sai paljundada isegi üle poole tuhande eksemplari. Seda tööd tehti minu korteris Riia mäel. Sinna olid sageli peidetud ka lendlehtede pakid, kuni nad käiku läksid. Juhtivalt tegutses Aun. Üks autoreid oli Postimehe toimetaja Arno Raag, kes on sellest oma mälestustes kirjutanud. Tekstid arutati ühiselt läbi. Lendlehtedega seotud isikuist peaks veel alles olema Kukemelk, kes elab Kalevi tänaval.

Kui 1943. a. algasid sakslaste mobilisatsioonid, siis tekkis vajadus päästa meile olulisi mehi tööteenistusse (hiljem Saksa väkke) minema. Vabastati arstitunnistusega, millele pidi andma allkirja dr. A. Koskel, kes kuulus meie rühma juhtkonda juba 1941. aastast. Kaasa oli haaratud ka EÜS-i vilistlane dr. Edgar Piirak Maarjamõisa haiglast. Temalt abi saamiseks kehtis märgusõna. Vajaliku dokumendi vormistas tema soovitusel üks Maarjamäe naisarst ja Koskel kinnitas oma allkirjaga. Ent vabastamist käsitasime erandina, põhiline oli meeste toimetamine Soome, kus nad pidid astuma vabatahtlikena Soome väkke. Soome toimetamist korraldas meie esindaja Tallinnas Rudolf Saago, kellel olid sidemed paadimeestega ja kes aitas põgenikke veoautodega randa vedada. Saago juurde mindi Auna ja minu kaaskirjaga, mille said ainult paremad mehed. Soome saatmise liin töötas tükk aega edukalt, kuni sakslased said jälile ja arreteerisid Saago. Neil polnud aga tõestusmaterjali, mistõttu Saago vabastati. Ta põgenes kohe ise Soome ja kujunes seal meie sidemeheks. Tallinnas võttis suure osa Saago funktsioone üle ksv Mihhail (Miša) Tomson, kes töötas kriminaalpolitseis. Saago abilistest Tallinnas jäi alles ka Benita Lahe, kes vangistati alles aprillis 1944. B. Lahe elas ja töötas peale suvesõda Tartus ETK süsteemis, siis kolis Tallinnasse.

Üks meie tegevusliin oli relvade varumine ja peitmine. See toimus Lõuna-Eesti Omakaitse salaja tegutsevate meeste kaudu. Alguses võeti relvi mahajäänud punaarmee-lastelt, edaspidi venelaste poolt allaheidetud parašütistidelt, keda Omakaitse kinni võttis. Nende kaasabil olevat koguni venelaste käest parašütistide tulesignaalidega lisa tellitud. Kogu ürituse algataja oli minu teada Lõuna-Eesti metsavendade juht kapten Karl Talpak. Temalt lähtus suurel määral ka algatus asuda eesti poisse Soome toimetama. Sakslased kahtlustasid teda, ta oli varsti (1943-nda alguses?) sunnitud Soome põgenema. Talpaku lähimad sõbrad meie hulgas olid Koskel, Saago ja mina. Mäletan Koskeli pool peetud Talpaku sünnipäeva 1942. Relvade varumisega tegeles meie hulgas kõige enam O. Reintalu. Relvad peideti asjaga seotud isikute taludesse. Kaasa

haaratud oli ka res.-leitnant A. Püvi Võrust.

Olime veendunud, et Eesti iseseisvust saab taastada ainult lääneliitlaste kaasabil ja et selleks on vajalik EV pörandaaluse valitsuse loomine. Käisin meie organisatsiooni nimel selles küsimuses kolm korda prof. Uluotsaga rääkimas ja teda veenmas, et ta teeks valitsuse. Jaatava vastuse andis ta alles märtsis-aprillis 1944.

Meie organisatsioon saatis välismaale (Soome) ka Eesti välissaadikute tööks vajalikku informatsiooni: ülevaateid poliitilisest ja majanduslikust olukorrast Eestis, rahva meeleoludest, pörandaaluseid lendlehti, andmeid majanduse rüüstamisest jms. Seda tegevusliini juhtis Lembit Kriisa, kes töötas SD 3. osakonnas, mis tegelikult asendas sakslastel vaba ajakirjandust ja just sedalaadi infot neile koguski. Andmed saadeti Soome saadikule Warmale algul Saago kaudu, siis aga Ernst Kulli vahendusel, kes juhtis Tallinnas EV Rahvuskomitee organiseerimist ja tööd.

VII. Arreteerimine ja vangistus

Suur osa meie pörandaalusest organisatsioonist (ka mina) arreteeriti aprillis 1944, alates 20-ndast. Otsest ajendit ei oska ära arvata, aga olime ju sakslastel ja nende käsilastel kõik teada oma 1941. a. suve tegevuse tõttu. Kindlasti hoiti meil pidevalt silma peal. Olulisematest meestest õnnestus pääseda ainult Karl Aunal, Arno Raagil ja Madis Üürikesel, Tallinnas Miša Tomsonil. Minu arreteerija nimi oli Tibar.

Tahaksin selles ühenduses avalikustada SD-IV eesti haru juhi Ervin Viksi kohta mulle teada olevat. Uurisime tema tagapõhja oma sidemete kaudu pikka aega. Jõudsime veendumusele, et Viksist oli arvatavasti juba Nõukogude baaside ajal 1939/1940 saanud NKVD nuhk. Tema viimane töökoht Eesti poliitilises politseis oli Saaremaal. Esimesel Nõukogude okupatsiooniaastal kolis ta Haapsallu ja – ehkki oli polpoli¹ mehena laialt teada – kõndis seal kogu aasta vabalt ringi. Saksa ajal torkas silma, et ta lasi ülikiiresti hukata iga inimese, kes

Haapsalust ja Läänemaalt NKVD sidemete pärast arreteeriti. Ka ltn. V. Aasoja, kes kogus Viksi kohta süstemaatiliselt andmeid, tapeti Tallinnas 1943. a. augustis Viksi korraldusel. 1941. a. sõjasuvel tegeles Viks koos Roland Lepikuga juutidelt kulla ja muu vara röövimisega. Tema oli see, kes jälgede varjamiseks korraldas Lepiku tapmise (või tegi seda ise, mis aga kinni mätsiti). Viks teadis, et mul on teda paljastavat informatsiooni. Kui olin SD arreteerituna Tallinnasse saabunud, siis ütles Viks toojale, et see mees oleks tulnud küll juba Tartus maha lasta. Saksa okupatsiooni lõpus ajasid meie Tallinnas olevad ja vanglast vabaneda jõudnud mehed Viksi taga, et teda Eesti kohtu alla anda. Seepärast võttis ta meid seitsmekesi Patarei vanglast pantvangideks kaasa, oli kuni Paldiskisse jõudmiseni ja laeva väljumiseni kogu aeg meie läheduses ja saatis lõpuks Danzigis, kui meid enam vaja polnud, Stutthofi koonduslaagrisse.

Saksaaegsest Patareis istumisest väärrib märkimist, et EVR-i asjas arreteeritud olid peaaegu kõik nn. üksikute 4-korruselises osakonnas segamini surmamõistetutega ja nendega, kelle kohta võis sellist otsust oodata. Osakond oli ületäidetud, igas kambris 3–5 meest. Mina olin teisel korrusel kambris 19, Enn Sarv kambris 17 ja L. Kriisa tema all asuvas kambris nr. 5. Kambrite vahel olid seintes vist veel eestiaegsetest kommunistidest saadik salajased sidepidamise augud. Olin Sarve kaudu ühenduses Kriisaga, kellele Sarv edastas ja kellelt sai mu kirju aknast välja riputatud niidi otsas. Valvurid avastasid sidepidamise augud augustis 1944 ja need müüriti siis kinni.

Saksa laagris olemise ja sõjajärgse pääsemise kohta on mu mälestused eraldi kirja pandud, ei hakka siin kordama. Saime laagris varsti kontakti Leedu ja Läti pörandaaluste juhtkondade vangistatud liikmetega, kellega EV Rahvuskomitee organisatsioonil oli 1943/1944 olnud side. Nad viibisid Stutthofi koonduslaagris nn. auvangide (*Ehrenhäftlinge*) seisuses. See tähendas, et nad elasid omaette toas, ei tarvitsenud tööl käia. Kui nad aga soovisid, siis said ise endale töö valida. Töötades meeskonnas,

¹ Poliitiline politsei. – *Toim.*

kes vedas Danzigi linnast laagri leiba, avanes neil võimalus leiba kõrvaldada. Nad kinnistasid meie seitsmiku meestele leedulastest abistajad, kes meid leivaga varustasid. Nende kaasabil korraldati ka meile kergema töö saamine ja vajadusel laagri haiglasse paigutamine. Mina pääsesin haiglasse küll ühe teise kaasvangi, poolakast arsti Kruszewski kaudu, kes oli meie samanimelise EÜS-i kaasvõitleja (kindral Laidoneri kasupoja) vend.

Meie seitsmiku mehed sattusid laagris igäuks eraldi barakki. Kaks meest (Viirand ja Määrits) sokutasid end varsti Buchenwaldi koonduslaagrisse viidavasse transporti, lootes seal "Saksa korra" tingimustes paremat elu (Stutthofis olid 80% vangidest poolakad). 1944. a. veebruaris hakati meie laagrit rindejoone liginemise tõttu evakueerima läände. Meie ülejäänud 5 meest sattusid jällegi igäuks eraldi marsikoloni. Teekonnal eraldati minu kolonist kommunistid ja kriminaalvangid ning lasti maha. Edasi minnes liitusin kolonnis oleva Läti teedeministri Einbergsiga ja veel mõne "auvängiga", kellest mäletan Kaunase ülikooli professorit L. Sējat² ja leedu advokaati Noreikat. Kui ma näljakurnatuse ja kopsupõletiku tõttu ei jaksanud enam käia, siis Einbergs ja leedulased vedasid mind kelguga, et mind kui nõrkenut ei lastaks maha. Nad päätsid mu elu. Jõudsimine ühte jaama. Hiljem selgus, et vangid pidi rongiga viidama mere äärde ja pandama praamile. Rong sai puupüsti täis, minu ees trepil oli veel üksainus koht. Pakkusin kohta Einbergsile, kes aga loovutas selle Bruno Kalniņšile, Läti kunagise sotsiaaldemokraatide juhi pojale (põhjendusel, et temast kui nooremast mehest on Lätile rohkem kasu). Rongitais vange viidi sadamasse ja pandi praamile. Valvemeestel oli käsk praam merel koos vangidega põhja lasta, aga need saksa vanamehed (*Volkssturm*) seda ei teinud, vaid sõitsid Taani randa. Kalniņš pääses sealt pärast sõda Rootsi.

Eluga pääsenud juudi kaasvangid (keda olin laagri haiglas arstimatega abistanud) paigutasid mu Punaarmee saabudes haiglasse. Mind ravisid mitu kuud juudi arstid, kes mu

tervise enam-vähem taastasid. Tänu neile pääsesin ka NKGB kontrollidest. Seda eluperioodi on mu mälestustes pikemalt kirjeldatud. Saksamaalt jõudsin Tartusse 28. oktoobril 1945. MGB arreteeris mu juba 4. novembril. Mind viidi Tallinnasse. Ülekuulamised algasid seal 24. detsembril 1945 ja kestsid kuni 27. juunini 1946. Ülekuulamiste alguses viidi mind varsti peksutappa. Teatasin neile, et mul on gestaapo kool seljataga ja kui mind peksma hakatakse, siis garanteerin, et suud enam lahti ei tee, aga kui viisakalt koheldakse, siis võime rääkida. Pärast seda jätkusid ülekuulamised kuni lõpuni enam-vähem normaalses MGB stiilis. Sain ilma kohtuta (nn. erinõupidamise otsusega) 1947. a. 27. märtsil 5 aastat, pärast seda olin sundasumisel Krasnojarski krais kuni Hruštšovi ajal 1. juulil 1954 Eestisse-lubamiseni.

Tartus, detsembris 1999 H. Tammuri diktaadi järgi kirja pannud Enn Sarv.

Toimetuse märkus

Veel ühed H. Tammuri mälestused on ilmunud Nõo vallavalitsuse väljaandena aastal 2001 avaldatud Agnes-Asta Marrani raamatus "Lehekülgi Nõo ajaloost" I, lk. 170–195. Need käsitlevad käesolevaile lisaks ta seiklusi venelaste okupeeritud Saksamaal ning ta kiriklikku karjääri aastakümneid pärast vabaneemist Nõukogude sunnitöölaagrist ja asumiselt Siberist. Seal lisab ta käsitletava teema kohta muuseas järgmist:

"Lauenburgi juures jäime ühte suurde majja ööbima, kus peatusime paar päeva. Seal kogesin, et juudid, kellele sa kunagi pisutki head oled teinud, seda ei unusta. Stutthofi laagris olin paljude juutidega koos. Mul oli seal võimalik mõnikord rohkem ravimeid saada ja kui väljas jalutasime, pillasin nende juures salaja rohtusid maha. Juutidele ei antud laagris mingit ravi, neid ainult peksti ja tapeti. Õudne oli nende piinu vaadata.

Lauenburgi lähedalt tuli üks vene major

² H. Tammuril nimekuju Zeja, E. Sarve mälestustest (Tuna 2006, nr. 2, lk.103) ja Internetist leiame lätlase L. Sēja - usutavasti on tegu ühe ja sama isikuga. – *Toim.*

meid küsitlema. Peagi sõitis villis-masin ette, üks juudi mees aitas mind autosse ja viis kuskile haiglasse. Nagu ma aru sain, organiseerisid seda juudid, kes minu heategu Stutthofi laagris tasuda tahtsid. Hommikul oligi Vene julgeolek mind otsima tulnud. Juudi naised olevat öelnud, et mitu meest, kes olid nakushaiguses, viidi kuhugi ära.

Haiglas tuli hommikul visiidile kolm arsti: kaks vene arsti, üks erariides soliidne juudi arst, mind teraselt silmitsedes. Kui vene arst sai teada, et olen eestlane, tegi ta kohe sellest järelduse, et küllap olin Saksa SS-is. Juudi arst läks tahapoole ja hakkas haigetel pulssi katsuma. Kui ta minuni jõudis, küsis, kas ma olin Stutthofis 14. barakis. Vastasin jaatavalt.

Varsti tulid kaks juuti kanderaamiga ja tõstsid mind sellele. Teadsin, et sealt viidi ära ainult need, kes enne surma hulluks läksid. Püüdsin küll saksa, vene, inglise ja poola keeles selgeks teha, et ma ei ole hull, ja palusin mind mitte ära viia. Kaotasin teadvuse. Kui silmad avasin, nägin, et olin puhtjuutide palatis. Mu heategija oli nüüd sellesama Lauenburgi haigla peaarst. Ta teadis, et olen rahvusliku vabadusliikumisega seotud. Arst rääkis mulle, et Ameerika tsoon on 200 km kaugusel ja sinna ta mind aidata ei saa, aga ta ei anna mind enne venelaste kätte, kui on mu enam-vähem terveks ravinud.

Kui olin tervemaks saanud, vaatas mind üle vene arst ja tahtis mind tööle saata. Aga

H. Tammur oma 80. sünnipäeval jaanuaris 1997 – Eesti riigile osutatud teenete eest Vabariigi Presidendi poolt 16. veebruaril 1996. a. antud Riigivapi teise klassi ordeniga.

peaarst saatis mind teise haiglasse kontrollile. Sellega päästis ta mind jälle. Teises haiglas võtsid mind vastu kaks juudi arsti. Nad kirjutasiid mulle tõendi, et mu mõlemad kopsud on väga haiged, ja andsid veel ühe paberi, millega võisin evakueeritute rongile minna.”

(Vt. A.-A. Marrand. Lehekülgi Nõo ajaloost. Nõo, 2001, lk. 175.)

4. oktoobril 1954 määrati Harald Tammur Nõo pastoriks. Sealtpäele pühendas ta kogu elu kiriku teenimisele.

Harald Tammur

(1917–2001)

Harald Tammur sündis 5. jaanuaril 1917 Tartumaal Peipsiääre vallas Varnjal sealse rätsepa ja väike-
maapidaja Artur-Voldemar Tammuri (s. 1889) pojana. Suri 12. mail 2001 Tartus. Pärast alghariduse
omandamist Varnja algkoolis lõpetas Tartu Kommertsgümnaasiumi ja asus 1936. aastal Tartu Ülikoolis
teoloogiat õppima. Kui usuteaduskond Nõukogude okupatsiooni saabudes suleti, alustas õpinguid filo-
soofia-, seejärel õigusteaduskonnas, kuid 1943 naasis uuesti avatud usuteaduskonda. Tunnistati selle
lõpetanuks veel samal aastal ja alustas Tartu Ülikooli kirikus oma prooviaastat. Aastal 1941 abiellus
H. Tammur üliõpilase Leida Kuslapiga (s. 1915).

1937. aasta I semestril astus H. Tammur EÜS-i liikmeks.

Sealset tegevust, osalemist rahvuslikus vabadusliikumises okupantide vastu, arreteerimist 1944. a. ap-
rillis ning vangielu Tallinnas, seejärel Stutthofi koonduslaagris tollasel Saksamaal ja kordusvangistamist
okupeeritud Eestis on ta kirjeldanud eespool oma mälestustes.